

Barbara Tryfan

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

Wiejskie gospodarstwa domowe w optyce międzynarodowej

Nie ma chłopskiej rodziny i rodzinnego wiejskiego gospodarstwa domowego jako takiego, ponadczasowego i ponadregionalnego. Wszystkie pojawiające się w różnych częściach świata symptomy przemian należy rozumieć jako części rozszerzających się kulturowych i społeczno-ekonomicznych procesów dotyczących wsi i miasta. W obszarze rolnym dochodzi do pluralizmu form życia i pracy, które ujawniają heterogeniczność występujących w poszczególnych krajach sytuacji i mogą być systematyzowane tylko w grubych zarysach (Schweitzer 1991). Warto jednak pokusić się o prezentację niektórych elementów tych „grubych zarysów” na przykładzie wybranych krajów europejskich w celu ujawnienia tych cech, które wydają się być wspólne dla wiejskich gospodarstw domowych naszego kontynentu.

Aczkolwiek Polska różni się wyraźnie od takich krajów jak Niemcy, Francja czy Finlandia pod względem udziału ludności rolniczej wśród ogółu czynnych zawodowo i pod względem proporcji mieszkańców wsi do miasta, to jednak istnieją podobieństwa w sferze podziału rynku pracy na męski i żeński, feminizacji ubóstwa w rejonach wiejskich, podziału pracy w wiejskich gospodarstwach domowych, syndromu roli rodzinno-zawodowej kobiet, a zwłaszcza w sferze kierunku przemian, jakie dokonały się w każdym z tych krajów w pojęciu rodzinnego gospodarstwa domowego na wsi. Ekonomiczna logika jedności gospodarstwa domowego i rolnego, uznawana tradycyjnie za przesłankę trwałości, podlega obecnie endogennym i egzogennym wpływom, które modyfikują strukturę i wzory zachowań rodzin rolniczych (Schmitt 1990).

W RFN już w latach sześćdziesiątych na podstawie ankiety przeprowadzonej wśród dobranych reprezentatywnie przyszłych i obecnych właścicieli rodzinnych gospodarstw rolnych w wieku 25–36 lat mieszkających wspólnie z rodzicami lub teściami stwierdzono kształtowanie się nowego typu rodziny chłopskiej. W tym pojęciu „nowoczesnego chłopskiego gospodarstwa rodzinnego” wystąpiły nowe formy współrzędzenia i partnerstwa między młodym i starym rolnikiem, czyli w układzie międzygeneracyjnym (Planck 1964).

Wzory zawierania małżeństw stanowiące dawniej specyfikę podmiotowego elementu rodzinnych gospodarstw domowych na wsi uległy przemianom. Przejście od więzi instytucjonalnej do emocjonalnej stało się sprawą dokonaną. Co więcej,

młody rolnik i następca gospodarstwa poślubia często wykwalifikowaną, wykształconą pozarolniczo kobietę, która po zawarciu małżeństwa kontynuuje wykonywanie swego zawodu poza domem (Deenen 1996).

Wzrost znaczenia więzi emocjonalnych, redukcja formalno-autorytarnych wzorów wychowawczych, wyższy poziom wykształcenia szkolnego – oto czynniki oddziaływające na zmiany postaw wobec partnerskiego doboru małżonków. Wprawdzie gospodarstwo rolne i rodzina wiejska odgrywają w dalszym ciągu rolę w kształtowaniu partnerstwa, to równocześnie dochodzą do głosu te wartości, które są zgodne z indywidualnymi pragnieniami i zainteresowaniami pary małżeńskiej i jej potomstwa (Menther 1987).

Wspólne mieszkanie rodziny następcy z rodzicami lub teściami we wspólnym gospodarstwie domowym przestało być zjawiskiem powszechnym i należy raczej do rzadkości. Zgodnie z normatywnym wymogiem, rodzina trzypokoleniowa versus rodzina prokreacji występuje w ocenach jako dwie przeciwstawne grupy. Na podstawie dających się skwantyfikować empirycznych danych można stwierdzić, że średnie i młodsze pokolenie odłącza się od dużej, rozszerzonej rodziny i od wspólnego gospodarstwa domowego, a poszczególne generacje w chłopskim gospodarstwie domowym rozwijają się dalej osobno. Młodzi domagają się osobnego mieszkania czy choćby pomieszczenia dla obu pokoleń, a także rozdzielenia czasu wolnego. Na każdych 100 pytanym następców tylko dwóch, a na 100 ich potencjalnych małżonek tylko jedna opowiada się pozytywnie za wspólnym mieszkaniem i wspólnym gospodarstwem domowym wraz z pokoleniem rodziców. Stwierdza się korelację pozytywną między częstością oraz intensywnością konfliktów a zależnością ekonomiczną między pokoleniami, trudniejszymi warunkami bytu oraz bliskością zamieszkania (Kossen-Huisins, Deenen 1990).

Odejście od tradycyjnego wizerunku małżeństwa, od wzorca określającego w przeszłości podział zadań według płci, idzie w parze ze spadkiem liczby urodzeń, świadomym planowaniem rodziny oraz zmianą zachowań seksualnych. Na wsi niemieckiej rejestruje się więc symptomy nieślubnych związków mieszkających wspólnie młodych par. Spośród 420 odpowiedzi na ankietę skierowaną do następców w wieku 20–27 lat ponad 40% respondentów wyraziło chęć, by przed ślubem mieszkać przez pewien czas z przyszłą partnerką bez zawarcia związku, a dalsze 6% godziło się na pewne ograniczenie formalnych regulacji (Wirtschaft 1993). Przy okazji warto wspomnieć, że na przestrzeni 20 lat (1972–1992) udział nieślubnych związków wzrósł w tym kraju od 0,6% do 4,6% wszystkich gospodarstw domowych.

W porównaniu z innymi kategoriami zawodowymi związki małżeńskie w rolnictwie ujawniają większą stabilność. Instytut Badań nad Małżeństwem i Rodziną szacuje ryzyko rozwodu na 15,5% w tej grupie zawodowej, aczkolwiek zgodnie z krajową statystyką na 430 tys. zawieranych małżeństw rozwodzi się 120 tys. par.

Do charakterystycznych cech współczesnych rodzin rolniczych w Niemczech można zaliczyć: rozdzielenie pokoleń w zakresie prowadzenia osobnych gospo-

darstw domowych, wzrost kontaktów emocjonalnych w relacji rodzice-dzieci i wewnątrz danego pokolenia, nowe formy partnerstwa przedślubnego i małżeńskiego, partnerskie stosunki w małżeństwie, rodzinie i gospodarstwie.

Społeczno-ekonomiczna aktywność członków wiejskich gospodarstw domowych w Niemczech jest związana ściśle ze zmianami strukturalnymi w rolnictwie. Strukturalne zmiany gospodarki rolnej przejawiają się w znacznym spadku liczby czynnych zawodowo w rolnictwie. Między rokiem 1950 a 1993 spadek ten wynosił w liczbach bezwzględnych z 4,9 mln do 0,65 mln, a w przełożeniu na wskaźniki oznacza 24,8% oraz 2,2% ogółu czynnych zawodowo w rolnictwie. W 1994 roku w procesie społeczno-ekonomicznych przeobrażeń ukształtowała się następująca struktura gospodarstw rolnych w Niemczech: 56,6% czysto rolniczych czy innymi słowy takich, w których rolnictwo stanowi główne źródło utrzymania, i 43,4% dwuzawodowych. W tej drugiej grupie można jeszcze wyodrębnić gospodarstwa pomocnicze o średniej powierzchni 6,6 ha, w których rolnictwo stanowi tylko uzupełniające źródło dochodu rodziny. Tu szczególnie zaznacza się udział kobiet w tworzeniu owego dochodu. Jego istotną częścią składową są związane z gospodarstwem rolnym usługi turystyczne, przetwórstwo, sprzedaż na rynku własnych lub przetworzonych produktów rolnych, a także czynności niezależne od gospodarstwa rolnego, rzemieślnicze, przemysłowe, usługi komunalne, a wreszcie czynności w domu i w rodzinie. Te ostatnie obejmują opiekę nad dziećmi, usługi na rzecz ludzi starszych. Rozpowszechnione są zajęcia, które przynoszą wynagrodzenia małżonce kierownika gospodarstwa lub osobom trzecim, czyli innym pomagającym członkom rodziny. Kombinacje zatrudnienia i dochodu określają w coraz większym stopniu sytuację dochodową gospodarstw chłopskich, a w wielozawodowości upatruje się szansę dla gospodarstw rolnych (Deenen 1996).

Przy wzrastającej specjalizacji gospodarstwa rolnego dokonały się ogromne zmiany w zakresie powszechnie obowiązujących poglądów na temat pracy w rolnictwie. W latach 90. występowały gospodarstwa rolne, w których współmałżonki kierownika gospodarstwa były w pełnym wymiarze czasu czynne zarówno w rolnictwie na zewnątrz, jak i wewnątrz gospodarstwa oraz takie, w których żony kierowników gospodarstw przez cały dzień pracowały zawodowo poza rolnictwem. Między tymi krańcowościami mogą występować liczne przejściowe sytuacje i pojawiają się nowe formy. Rozpowszechnia się koncepcja rodzinnych miejsc pracy. Aczkolwiek chodzi o całkiem nowe formy zarobkowania, to przecież sprzyjają one nawiązaniu do wiejskiej tradycji domowego przemysłu.

Wraz z postępującym zróżnicowaniem gospodarstw czysto rolniczych, większych obszarowo, o dużym potencjale ekonomicznym i drobnych gospodarstw pomocniczych dwuzawodowych dokonywał się równocześnie proces profesjonalizacji w zawodzie rolnika i redukcji zajęć bezpośrednio związanych z rolnictwem na rzecz dodatkowego zarobkowania. Oba kierunki rozwoju nie łączą się na trwałe ani z wielkością gospodarstwa, ani z inną organizacją pracy. Pozostają one w większym

stopniu pod wpływem decyzji indywidualnych, dokonywanych wewnątrz rodziny rolniczej, pod wpływem wykształcenia szkolnego i indywidualnych wyobrażeń członków rodziny, jak też pod wpływem czynników zewnętrznych, takich jak rynek pracy czy warunki zbytu, oraz pod wpływem infrastruktury regionalnej i lokalnej. Równocześnie kształtują się w rolnictwie pluralistyczne formy życia i pracy.

Jako następstwo europejskiej polityki agrarnej i jako konsekwencja rozwoju nauk technologiczno-biologicznych, a także nowej świadomości ekologicznej i odpowiedniej polityki środowiskowej przebiegające procesy profesjonalizacji i ograniczania rolnictwa pozwalają wielu gospodarstwom przeżyć mimo spadających przychodów właśnie dzięki różnym regionalnym i lokalnym kombinacjom łączenia dochodów. Poprzez ujednoczenie gospodarowania, specjalizację i intensyfikację występuje dążenie do optymalnego wykorzystania czynników produkcji, pracy, ziemi i kapitałów, a równocześnie poprzez prowadzoną ekstensywnie gospodarke uwolniona od zajęć produkcji siła robocza jest wykorzystywana do prac zarobkowych poza rolnictwem. Dzięki temu np. kobiety pomagające dotychczas w gospodarstwie są w dużym stopniu zwalniane z męczących, podrzędnych prac gospodarczych i podejmują nowe zajęcia w sferze zewnętrznej. Z drugiej jednak strony te same kobiety w wiejskim rodzinnym gospodarstwie domowym przez dodatkowe przetwórstwo rolne, przerób i udoskonalanie produktów, a także przez wykonywanie usług na zasadach komercyjnych i wykorzystywanie tzw. niszy dochodowych są bardziej niż dawniej obciążone wszelkiego rodzaju obowiązkami.

Specyficzny kształt gospodarstwa domowego jest dostosowany do cyklu rodzinnego, do zapotrzebowania w gospodarstwie na siłę roboczą, do możliwości łączenia zarobkowania, jak też do indywidualnych, życzeniowych postaw i wyobrażeń.

Przez zmniejszanie się rozmiarów rodzinnych gospodarstw domowych oraz przez specjalizację gospodarstw rolnych i towarzyszące jej kurczenie się istniejącej poprzednio na szeroką skalę autokonsumpcji, jak też dzięki nowoczesnej technice i wyposażeniu domu zmienia się sytuacja zarówno w zakresie nakładów pracy gospodarstwa domowego, jak i w zakresie wydatków. Liczne gospodarstwa rolne funkcjonują całkiem bez hodowli bydła. Muszą więc kupować na rynku mleko, mięso, jajka, a nierzadko nawet ziemniaki i warzywa.

Pracochłonne, stanowiące dawniej istotę wiejskiego gospodarstwa domowego funkcje produkcyjne zostały obecnie przekazane na rzecz funkcji usługowej, która właściwie stanowi istotną cechę miejsko-przemysłowego gospodarstwa domowego. Nie należą wcale do rzadkości przypadki, a także coraz liczniejsze są ich formy i różnorodność treści, że wiejskie rodzinne gospodarstwo domowe podejmuje nowe funkcje produkcyjne. Produkty rolnicze są przetwarzane i ulepszone, a niekiedy także wzbogacane poprzez artykuły dokupione bezpośrednio na rynku. Szeroka oferta dotyczy różnych usług, począwszy od pokoi gościnnych, poprzez przemysł dla wykorzystywania wolnego czasu, aż do pomocy domowej i rodzinnej czy płatnej opieki nad dziećmi i osobami starszymi.

We Francji niski status pracy domowej wiąże się zwykle z tym, że uznaje się ją za nie wynagradzaną, nie przechodzącą przez rynek, a więc i nieprodukcyjną. Panuje pogląd, że w odniesieniu do rolnictwa trudno jest dokonać podziału między pracą zawodową a domową. Co stanowi kryterium zróżnicowania? Pozornie polega ono na wyodrębnieniu gospodarstwa rolnego i domu. Granice tego podziału nie są jednak precyzyjne właśnie dlatego, że nie zaznaczają się one wyraźnie między produkcją i konsumpcją. Za pracę w wiejskim gospodarstwie domowym przyjmuje się tu pewne czynności, które z punktu widzenia ekonomicznego nie różnią się od innych czynności wykonywanych przez żony rolników.

Spotykamy się w literaturze przedmiotu z wyodrębnianiem obliczanej i wynagradzanej pracy domowej (np. rolnik, który piecze chleb dla siebie i na sprzedaż), obliczanej, ale nie wynagradzanej (np. żona rolnika, która piecze chleb dla męża i dzieci), nie obliczanej i nie wynagradzanej (np. różne prace na rzecz domu) (Michel 1978).

Nakładanie się i przenikanie sfery domowej i rolnej sprawia, że rolniczka „może być w tym samym czasie i przy piecu, i we młynie”. One same mówią, że „często muszą spoglądać jednym okiem na zeszyty, innym na garnek, a dwójgim oczu na bydło”.

Autokonsumpcja stanowi istotną część zadań w gospodarstwie domowym. Ślady autarkii rodzinnej przybrały dziś nieco inną postać. Poprzednio pełniły te czynności podwójną funkcję: służyły zaspokojeniu potrzeb żywieniowych rodziny, a równocześnie były źródłem bieżących dochodów. Teraz służą wyłącznie konsumpcji w rodzinie, co sprawia, że nie liczy się zużytego na nie czasu i energii, a w wielu przypadkach traktuje się po prostu jako marnotrawstwo czasu i pracy, skoro wszystko można kupić na rynku. Wraz z zanikiem cotygodniowego targu, na którym sprzedawano produkty wytworzone w wiejskim gospodarstwie domowym, pojęcie „menagere” (czyli gospodyni domowa) zastąpiono terminem „żona rolnika”. Tę zmianę przypisać też można mechanizacji procesów produkcji, co wyraża żartobliwie powiedzenie, że traktor wyeliminował z pól kobiety. Obdarza się je tym tytułem nawet wtedy, gdy wykonują nie tylko czynności administracyjne w gospodarstwie rolnym.

Hodowla zwierząt należała tradycyjnie do kobiet. Obecnie zarysowuje się nie tyle podział pracy według płci, co podział zwierząt przypisanych do jednej lub drugiej osoby. Mężczyznom przypada z reguły opieka nad owcami i kozami (po wyeliminowaniu koni), a kobietom nad krowami, trzodą chlewną i drobiem.

Specyfika konfliktu ról (rodzinnej i zawodowej) w wiejskim gospodarstwie domowym polega na tym, że rolnictwo jest „zawodem pary małżeńskiej” (Segalen 1990).

Cechą charakterystyczną łączenia roli rodzinnej i zawodowej w wiejskich gospodarstwach domowych jest typowa dla francuskiego rolnictwa dwuzawodowość członków rodziny. Mamy do czynienia z różnorodnością i nieprecyzyjnością

statusu kobiet w rolnictwie. Występuje nakładanie się i wzajemne przenikanie pracy rolniczej i domowej. Ale również istnieje na bardzo szeroką skalę zatrudnianie pozarolnicze żon kierowników gospodarstw rodzinnych.

Niezależnie od tego, czy są one „bierne” czy zawodowo czynne, czy są rolniczkami czy przedstawicielkami innych zawodów, mają wpływ na funkcjonowanie rodzinnego gospodarstwa rolnego. Przyczyniają się do utrzymania ojcowizny, do kultywowania tradycji, do zachowania stylu życia.

Specyfika stosunków społecznych w gospodarstwie rolnym jest w pewnym stopniu podobna do specyfiki pracy na własny rachunek w innych zawodach, jak handel czy rzemiosło. Zachowana została również ciągłość między sferą pracy i sferą domową.

Status zawodowy mężczyzn-rolników francuskich jest wyraźniej określony niż status kobiet, choć kumulują oni wiele zadań wymagających różnorodnych kwalifikacji: rolnika, murarza, stolarza, administratora, mechanika naprawy maszyn rolniczych, traktorzysty. Ich wieloaktywność mieści się w sferze produkcyjnej. Kobiety natomiast są wieloaktywne w sferze produkcyjno-domowej, określanej umownie terminem „praca małżonki”. Ta praca mieści w sobie wszystkie czynności związane z prowadzeniem wiejskiego gospodarstwa domowego, z funkcjonowaniem rodziny, z wykonywaniem zadań czysto produkcyjnych oraz z kwalifikacjami sekretarki.

Sam fakt bycia żoną rolnika lokuje kobietę w sytuacji wieloaktywności, niezależnie od tego, czy pracuje ona zawodowo w innym zawodzie, czy tylko wspólnie z mężem w rodzinnym gospodarstwie rolnym. W języku francuskim istnieje pojęcie „femme au foyer”, co w dosłownym tłumaczeniu znaczy: „kobieta w ognisku domowym”, a więc taka, której rola polega na realizacji społecznych funkcji rodziny. Do niej należą wszystkie czynności aprowizacyjno-porządkowe, opieka nad dziećmi, nad starymi i chorymi członkami rodziny, tworzenie atmosfery domowego ciepła, dbałość o przekazywanie rodzinnych tradycji.

Chociaż żony rolników nie dzierżą władzy proporcjonalnie do swego udziału w produkcji, nie trzymają się na uboczu od wszystkich jej aspektów. Ten stan rzeczy wynika z trwałości gospodarstwa rodzinnego.

Dla kobiety status żony rolnika ma też wiele pozytywnych elementów. Pozwala im na uniknięcie gorzej wynagradzanej pracy na zewnątrz, daje poczucie stabilizacji niezależnie od koniunktury, kryzysu ekonomicznego, groźby bezrobocia. Duży udział żon rolników w kategorii pracowników umysłowych (urzędniczki, sekretarki, nauczycielki, pielęgniarki, pracownice socjalne) świadczy o tym, że wnoszą one do rodziny wiejskiej określony kapitał społeczny, że reprezentują pewien poziom kultury. Poślubienie przez rolnika wykształconej kobiety, z określonymi kwalifikacjami zawodowymi, oznacza, że jego własne gospodarstwo nie chyli się ku upadkowi, że on sam cieszy się uznaniem, że ma wykształcenie poświadczone dyplomem szkolnym. W takich mieszanych małżeństwach, o różnym rodowodzie i przynależ-

ności zawodowej partnerów, zwraca się szczególną uwagę na edukacyjny i kulturowy kapitał, niedoceniany uprzednio (Lagrange 1995).

W Finlandii przejście od społeczeństwa rolniczego do postindustrialnego dokonało się później i gwałtowniej niż w innych krajach zachodnich. Jeszcze w 1960 roku rolnictwo i leśnictwo angażowało 35,5% ogółu zatrudnionych, a w 1993 roku wskaźnik ten spadł do 7% (Statistic 1995). Zajęcia zarobkowe w sektorze usług stopniowo zastępowały pracę w rolnictwie.

W latach 70. wieś fińska przeżyła prawdziwą rewolucję systemu wartości, co wywołało wpływ na funkcjonowanie wiejskich gospodarstw domowych. Tradycyjne pojęcie samowystarczalności ustąpiło miejsca dążności do poprawy efektywności produkcji i orientacji prorynkowej. Farmerskie, duże, zmechanizowane gospodarstwa domowe miały zarabiać na utrzymanie wyłącznie przez sprzedaż produktów rolnych. Spadała więc liczba gospodarstw i liczba żyjących w nich osób. Dynamiczny rozwój produkcji zwierzęcej wymusił niejako zmiany w podziale pracy między małżonkami. Ta kobieca sfera aktywności stała się domeną wspólnych działań męża i żony. Partnerstwo pracy objęło też podział odpowiedzialności za podejmowanie decyzji w przedsiębiorstwie farmerskim.

W miarę upływu czasu specjalizacja doprowadziła do zróżnicowania gospodarstw farmerskich koncentrujących się bądź to na produkcji zwierzęcej, bądź roślinnej. Zwiększyła się liczba przedsiębiorstw całkiem pozbawionych bydła mlecznego. Z drugiej strony sezonowy charakter pracy w gospodarstwach nastawionych wyłącznie na produkcję zbożową zgłaszał zapotrzebowanie na zatrudnienie tylko jednego ze współmałżonków, raczej mężczyzny. W tej sytuacji alternatywą stała się dwuzawodowość, głównie kobiet. Z czasem tendencja ta przekształcała się w zatrudnienie ich w pełnym wymiarze czasu w zawodach pozarolniczych, głównie w publicznym sektorze usług.

Rozwój tych usług dokonał się później niż w innych krajach skandynawskich. Na przełomie lat 70. i 80. utworzono krajowy system ośrodków zdrowia, szkół publicznych, placówek wychowawczych, opieki dziennej, dostarczając miejsc pracy w gminach wiejskich, głównie dla kobiet. W badaniu przeprowadzonym w końcu 1993 roku na reprezentatywnej próbie 1282 kobiet w rejonach rolniczych stwierdzono, że zaledwie 15% kobiet w wieku 18–64 lat było zaangażowanych w rolnictwie (Hogbacka, Suskonen 1996). Ogromna większość pracowała w typowo żeńskich zawodach, pełniąc funkcje pracowników umysłowych, głównie w ochronie zdrowia, opiece społecznej, administracji gminnej, szkolnictwie.

Recesja ekonomiczna lat 90. sprawiła, że wydatki publiczne zostały ograniczone. Włączenie Finlandii do Unii Europejskiej przyczyniło się natomiast do ograniczenia możliwości utrzymania rodzin na wsi wyłącznie z produkcji rolnej. Wiejskie gospodarstwa domowe stanęły wobec problemu nie tyle podziału pracy rodzinie, ile szukania źródeł utrzymania rodziny. Z powodu finansowych ograniczeń w wydatkach publicznych skurczyły się możliwości pracy zarobkowej w sektorze usług.

Sytuacja ta dotknęła szczególnie kobiety, które nie godziły się na wyłączenie prowadzenie gospodarstwa domowego. Wprawdzie wyższy przeciętnie poziom wykształcenia szkolnego kobiet w porównaniu z mężczyznami wyznacza im teoretycznie wyższą pozycję we współzawodnictwie o miejsce pracy, rzecz jednak w tym, że liczba tych miejsc skurczyła się wydatnie. Finlandia została bowiem dotknięta bezrobociem (Simonen 1993).

W 1993 roku krajowy wskaźnik bezrobocia mężczyzn wyniósł 19,8% a kobiet 15,7%. Tymczasem sytuacja była odwrotna w rejonach wiejskich, gdzie 17,4% kobiet oraz 11,4% mężczyzn pozostawało bez pracy. W rejonach oddalonych i zaniedbanych wskaźnik bezrobocia kobiet sięgnął 24,3%. A równocześnie właśnie tam mają one najmniejsze szanse rozwijania przedsiębiorczości. Pracę na własny rachunek podjęło tu zaledwie 4% kobiet i 25% mężczyzn.

Alternatywą dla fińskich gospodarstw domowych stała się zmiana we wzorach zatrudnienia. Zamiast normalnych zajęć w pełnym wymiarze czasu pracy występuje na coraz szerszą skalę zatrudnienie okresowe i częściowe. W ostatnich kilku latach zarysował się spadek udziału zajęć stałych i w pełnym wymiarze czasu. W rejonach wiejskich zmiany te prowadzą do występowania na coraz szerszą skalę dorywczej i sezonowej pracy zarobkowej, do upowszechniania się elastycznych wzorów aktywności i do mniej wyraźnego rozgraniczania pracy domowej i zarobkowej, zgodnie z koncepcją łączenia „zarabiania na życie” z uprawianiem stylu życia (Benerica 1988).

W szczególności kobiety wiejskie podejmują zajęcia dorywcze i sezonowe, które stwarzają możliwości typowych dla nich działań dochodowych. W ten sposób mieszkanki wsi fińskiej są w stanie wykonywać zajęcia domowe i zarobkowe. Praca dorywcza, choćby nawet mniej ważna w sensie ekonomicznym, daje kobietom okazję do rozwijania działalności, takiej jak pieczenie, przechowywanie produktów i przygotowywanie domowych posiłków, korzystanie z darów lasu, agroturyzm, drobna wytwórczość, pamiętnikarstwo, podstawowe usługi opiekuńcze. Większość tych wszystkich zajęć stanowiła tradycyjnie kobiecą domenę. Starodawne umiejętności takie jak wyrób masła, sera, chleba i ciast wracają ponownie na scenę i są w cenie. Umiejętność robienia na drutach zgodnie z tradycyjnymi modelami w zurbanizowanym społeczeństwie posiada już tylko niewiele kobiet. Usługi opiekuńczo-pielęgniarskie są też typowo kobiecą tradycyjną dziedziną pracy. W środowisku wiejskim kobiety zawsze opiekowały się ludźmi starszymi i dziećmi. Nawet obecnie wykonują ogromnie dużo niewynagradzanej pracy opiekuńczej zarówno wśród sąsiadów, jak i we własnym domu. Większość kobiet na rynku siły roboczej wykazuje doświadczenie w ochronie zdrowia i pracy socjalnej. Wobec ograniczenia poziomu świadczeń publicznej pomocy społecznej i ciągłego wzrostu liczby ludności w wieku podeszłym odczuwa się coraz większe zapotrzebowanie na tego rodzaju usługi.

Kobiety wykazują postawy pozytywne wobec dalszego kształcenia, a często posiadają lepsze przygotowanie podstawowe dla potrzeb samozatrudnienia. W ostatnich latach organizowano z powodzeniem wiele kursów i szkoleń na rzecz przedsię-

biorczości młodych kobiet. Nowe formy współpracy i przedsiębiorczości gminnej zyskują coraz większą popularność. W przeszłości generujące dochód zajęcia na wsiach były powszechne, a ich prapoczątki tkwiły w osobistych uzdolnieniach kobiet – wiejskich gospodyń domowych.

Podobne tendencje przechodzenia od rolnictwa do sfery usług, od zatrudnienia w sektorze publicznym do sektora prywatnego, od zarobkowania formalnego do nieformalnych zajęć dochodowych we własnym gospodarstwie domowym, od pracy w pełnym wymiarze czasu do wykonywania płatnych zajęć dorywczych i sezonowych obserwujemy też w innych państwach Unii Europejskiej. Jedną z cech charakterystycznych tego procesu jest łączenie pochodzących z różnych źródeł dochodów w wiejskich gospodarstwach domowych.

Literatura

- VAN DEENEN B.: Der landwirtschaftliche Familienhaushalt zwischen Tradition und Moderne. [w:] *Haushalte an der Schwelle zum nächsten Jahrtausend*. Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1996.
- HOGBACKA R., SUSKONEN P.: Change and Continuity in the Economic Role of Rural Women. „*New Rural Policy*” *Finnish Journal of Rural Research and Policy*. English Supplement, 1996.
- KOSSEN-HUIRINS CH., VAN DEENEN B.: Familiäre Kontakte und Hilfeleistungen als Quellen potentieller Spannungen. Manuskrypt, FAA Bonn, 1990 (Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie).
- LAGRAVE R.M.: Wieloaktywność żon rolników francuskich. *Więś i Rolnictwo*, nr 4, 1995.
- MENTHER A.: *Warum heiratet man einen Landwirt?* Ergebnisse einer empirischen Untersuchung zur Partnerwahl, Bonn, 1987.
- MICHEL A.: *Les femmes dans société marchande*. Tresses Universitaires de France, Paryż, 1978.
- PLANCK U.: *Der bauerliche Familienbetrieb – zwischen Patriarchat und Partnerschaft*, Stuttgart, 1964.
- SCHMITT G.: Die ökonomische Logik der Einheit von Haushalt und Betrieb in der Landwirtschaft. [w:] *Agrarwirtschaft* h. 7, 1990.
- VON SCHWEITZER R.: *Einführung in die Wirtschaftslehre des privaten Haushalts*. Stuttgart, 1991.
- SEGALEN M.: *Mari et femme dans la société paysanne*. Flammarion, Paryż, 1990.
- Statistics Finland: Economic Activity of the Population, 1990; *Statistical Yearbook*, 1995.
- Wirtschaft und Statistik*, Wiesbaden, 1993.

International aspects of rural households

Abstract

Despite heterogenic forms of life and work in rural households in today's world certain common features regarding both the functioning as well as the directions of their transformation can be found. An attempt of such a diagnosis in the case of Germany, France and Finland was undertaken. Similarities regarding the evolution of the rural family, family-professional role of women syndrome, the division of the employment market and the differentiation of tasks in the household were found.

In all three countries similar trends concerning the mergers of incomes from different sources took place in rural households. In all cases the same trends concerned: changing from agriculture to services, employment in the public sector to employment in the private sector, formal earning to income activities in own household, working full-time to taking odd jobs and during high-season.